

УДК 411.5 = 833

I – 22

Костянтин ІВАНОЧКО

ВАРІАНТНА АКЦЕНТУАЦІЯ ПРИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянуто особливості варіантної акцентуації адвербіальних дериватів у контексті становлення і розвитку акцентуаційної системи окремих морфологічних класів. З'ясовано основні зовнішні і внутрішні чинники, а також визначено шляхи і методи виникнення акцентних варіантів. На основі багатого фактичного матеріалу і власних спостережень над живим мовленням зроблено узагальнення, що акцентуаційна варіантність прислівників зазвичай не виступає за межі літературної норми, а значна частина варіантів кодифікована. Акцентні адвербіальні варіанти, постійно взаємодіючи і конкуруючи, все-таки відчутно не порушують стабільності системи наголосу сучасної української літературної мови.

Ключові слова: наголос, акцентуація, акцентні варіанти, акцентуаційні процеси, норма, прислівник.

Акцентна варіантність слів різних морфологічних класів досить поширене і прикметне для української мови явище. Як зауважує автор монографії “Українська акцентна система: становлення, розвиток” В.Винницький, кількість слів, які функціонують у сучасній українській мові з подвійним наголосом, порівняно велика, набагато більша, приміром, ніж кількість таких варіантно акцентованих слів у російській мові [6, 29 – 30].

У живому мовленні, яке активно й безпосередньо взаємодіє з діалектами та іншими мовами, найпаче російською, постійно відбуваються акцентуаційні процеси, які ведуть до заміни і витіснення одних наголосів іншими, до вирізнення з-поміж них основного і зрештою до його кодифікації. Тимчасова варіантність спричинюється також

взаємодією з окремими акцентними типами в межах літературної мови. Не останню роль відіграє тут і практика поетичного мовлення, особливо пісенного.

Акцентні варіанти у мовленні, як і мові, що виникають унаслідок дії окремих тенденцій у словах різних лексико-граматичних розрядів, зазвичай не порушують системи наголосу слів загалом. Як справедливо зауважує В.Винницький, вони “виступають як вияв закономірних особливостей і зумовлені, як інші варіантні явища, усією системою української мови” [6, 30].

До проблеми акцентних варіантів і причин їх виникнення зверталися українські мовознавці З.Веселовська, М.Пилинський, В.Русанівський, С.Єрмоленко, В.Винницький, Б.Пристаї. Зокрема, З.Веселовська пов'язує існування акцентних варіантів дією граматичної аналогії, тенденцією до вирівнювання наголосу [2, 21]. М.Пилинський чималу кількість кодифікованих акцентних варіантів пояснює діалектною взаємодією: беручи за основу наголоси, властиві південно-східному діалекту, літературна норма враховує також найпоширеніші акценти, притаманні південно-західним говорам [8, 21 – 22]. В.Русанівський, С.Єрмоленко вважають, що виникнення подвійних наголосів зумовлено розмежуванням форм – давнішої, рідше вживаної, і сучасної, поширеної в мовленнєвій практиці, тобто акцентують передовсім стилістичний аспект [10, 23]. Проблемі акцентної варіантності і кодифікації присвячено окремий підрозділ вже згадуваної монографії В.Винницького [6, 29 – 33]. Цей вчений особливо наголошує на доцільності розрізнення внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на зміни в акцентуації, багато говорить про міжмовні контакти, а також про умови „непаритетної” двомовності, що суттєво спричинилися до подвійної акцентуації. Системно дослідив варіантну акцентуацію іменників та прикметників сучасної української мови, встановивши шляхи і причини її виникнення, Б.Пристаї [9]. Щоправда, дослідник обмежився лише кодифікованими акцентуаційними варіантами згаданих лексико-граматичних розрядів слів. Поза його увагою залишилися діалектне та поетичне наголошування.

Зважаючи на масштабність і об'ємність проблеми акцентних варіантів, а також великої кількості фактичного матеріалу, ми

обмежуємося лише одним лексико-граматичним озрядом слів – адвербіальними дериватами.

Мета статті полягає у дослідженні наголосової варіантності, що властива прислівникам, і з'ясуванні основних зовнішніх і внутрішніх чинників, які спричинилися до її виникнення.

Матеріалом для статті послужила вибірка з лексикографічних джерел української мови XIX – XX ст. (понад 20 різних словників): “Словарь малорусского наречия” А.Афанасьева – Чужбинського (1855), “Словник української мови” П.Білецького-Носенка (1966), “Опыт русско-украинского словаря” М.Левченка (1874), “Малорусско-німецький словар” Є.Желехівського і С.Недільського (1886), “Словарь російско-український” М.Уманця і А.Спілки (1893 – 1898), “Русско-малороссийский словарь” Є.Тимченка (1897 – 1899), “Словарь української мови” за ред. Б.Грінченка (1907 – 1909), “Правописний словник” Г.Голоскевича (1961), “Українсько-російський словник” у 6-ти томах (1953 – 1963), “Словник наголосів” М.Погрібного (1964), словник-довідник “Українська літературна вимова і наголос” (1973), “Словник української мови” в 11-ти томах (1970 – 1980), “Орфоепічний словник” М.Погрібного (1984), “Орфографічний словник української мови” (1977, 1994), “Російсько-український словник” у 3-ох томах (1988) та ін. Для опису становлення й розвитку акцентної системи прислівників використовуються акцентовані пам’ятки кінця XVI – поч. XVIII ст. та поетичні твори XIX – XX ст. При дослідженні поетичного наголосу враховується авторське наголошування. Також беруться до уваги і діалектологічні джерела: “Полтавські говори” В.Ващенко (1957), “Про говір долівський” і “Говір батюків” І.Верхратського (1900, 1912), “Говори української мови” (1977), “Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття” Б.Кобилянського (1921), “Прислівники в буковинських говорах” М.Леонів (1961), “Із спостережень над наголосом говірок Уманського району на Черкащині” А.Очеретного (1958), “Говірки Брюховицького району Львівської області” П.Приступи (1957), “Деякі акцентологічні особливості говірок околиць Ужгорода” П.Чучки (1958), “Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра” Г.Шила (1957).

Хоча в акцентології, як і в лінгвістиці загалом, функціонує термін “паралельний”, чи “дублетний” наголос, вважаємо за доцільне вживати

терміни “варіантний”, “подвійний”, “двоятий” (варіант – видозміна чого-небудь, подвійний – той, що проявляється у двох формах).

Для спрощення і систематизації викладу матеріалу розглянемо акцентуаційні варіанти прислівників в аспекті морфемно-дериваційному – непохідні, префіксальні, префіксально-суфіксальні та суфіксальні.

Непохідні прислівники в основному зберегли давній кореневий наголос і лише декілька з них зазнали акцентуаційних змін. Це стосується прислівників *іноді́*, *за́вжди́*, *яко́сь*.

Слово *іноді́* в пам’ятках української мови відзначене з варіантним наголосом: *іно́гда*, *іно́гда* [2, 159].

У сучасній українській літературній мові аналізований прислівник функціонує лише з наголосом на першому складі.

Цікавим є розвиток акцентуації прислівника *завжди́*, який у пам’ятках та поезії XVI – XVII ст. засвідчений здебільшого з наголошенням першим складом кореня. У лексикографічних джерелах та поезії XIX – поч. XX ст. це слово послідовно відзначене з таким же наголосом, а в середині XX ст. починає функціонувати з варіантною акцентуацією:

Завжди́́ напружено, бо *за́вжди́* – проти течій.

Завжди́́ заслуханий: музика, самота (Є.Маланюк).

Прикінцеве наголошування цього утворення в сучасній поезії пов’язане передусім із засобом версифікації (віршування), оскільки воно легше впадає в риму, не виключена можливість і впливу російського *всегда́́* [7, 88, 6, 411 – 413]. Українські поети XX ст. уникають акцентного варіанта на першому складі кореня.

Набуття прислівником *завжди́́* наголосу на другому складі в сучасній українській літературній мові, точніше поезії, найбільше, на нашу думку, зумовлене варіантним наголошуванням його в українських говорах, які найістотніше відбивають специфічні риси національної мови.

Отже, початкове наголошування прислівника *за́вжди́* в українській мові є давнім, а нормативною в сучасній літературній мові вважається двоюка акцентуація – *за́вжди́* і *завжди́́*.

Унаслідок розщеплення, а потім розширення і переосмислення значень прислівника *яко́сь* на ґрунті української мови за допомогою наголосу виникла семантична диференціація: *яко́сь* – “невідомо як,

як-небудь”, *яко сь* – “одного разу, колись”:

В лиху годину

Яко сь недавно довелось

Мені заїхати в Україну (Т.Шевченко).

З варіантною акцентуацією зареєстровані деякими лексикографічними джерелами XIX – поч. XX ст. і *префіксальні* прислівники, хоча у сучасній українській мові вони функціонують лише з одним – префіксальним – наголосом: *бе зпереч, в(у)поперек, в(у)поруч, досить, навізнак, на вхрест, обмаль, о сторононь, нідвечір, по та й*.

Лише поодинокі прислівники, що в українській мові XIX ст. функціонували з двояким наголошуванням, у сучасній українській літературній мові також зберігають його: *навіл, на вскач, на вкис, на вскіс, врозріз*.

Заслуговує на увагу наголошування прислівника *за'раз*. Сучасні лексикографічні джерела подають його з двояким наголошуванням: наголос виступає диферентом семантики. З наголосом на префіксі цей прислівник уживається зі значенням “у той самий момент, у даний час; негайно, тепер; моментально, відразу”. З акцентованим коренем цей прислівник має значення “разом, раптом; за один раз, вмить, одночасно”.

У поодиноких випадках акцентуаційний процес ще продовжується. Так, наприклад, прислівник *надвечір* в українській мові XIX ст. функціонував з двояким наголошуванням. Сучасні словники також по-різному фіксують наголошування цього слова, однак перевага надається суфіксальному. У поезії ж спостерігаємо переважання кореневої акцентуації (П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, А.Малишко, М.Зеров). Тому рекомендованим треба вважати кореневий наголос, а префіксальний – розмовним.

Звернемо увагу і на становлення тих прислівників, які засвідчені сучасними словниками лише з префіксальним наголосом, зокрема, прислівника *зовсім*. Прислівникове утворення *зо'всім* у поезії XVI – XVII ст. засвідчене з наголошеним префіксом, словники II-ої половини XIX – початку XX ст. і поетична практика подають різне наголошування: *зо'всім, зовсім*. У говорах української мови це слово також функціонує з двоякою акцентуацією. У поетичному мовленні XX ст. воно відзначено

з різним наголошуванням:

Та невже це дожидання

Зо́ всім неможливоївесни? (М.Рильський).

Хоч це *зовсі́м* ясна

Була для неї сцена (М.Рильський).

Нормативним треба вважати префіксальне наголошування, а кореневе його акцентування носить розмовний характер.

З варіантним наголошуванням в українській мові XIX ст. функціонували і прислівники *на́ що́*, *по́ ті́ м*, *на́ скрі́ зь*. У сучасній українській мові нормативно вважаємо префіксальну акцентуацію згаданих прислівників. У поетичному мовленні спостерігаємо варіантне наголошування.

Нащо́ мені чорні брови,

На́ що́ карі очі? (Т.Шевченко).

Своєрідної акцентуаційної еволюції зазнав і прислівник *відколи*. У більшості пам'яток української мови він фіксується з наголосом на першому складі [2, 159]. Пізніше у південно-східних діалектах така акцентуація усталюється, а в південно-західних частково відбувається зсув наголосу на другий склад кореня. Сучасні лексикографічні джерела фіксують наголос на першому складі кореня. Аналогічній акцентуації надають перевагу і поети XX ст.

Такої ж акцентної еволюції зазнали і прислівники *відтоді* і *назавжди*.

Отже, нормативним треба вважати *відко́ ли*, *відто́ ді*, *наза́ вжди*, а *відколи́*, *відтоді́*, *назавжди́* – розмовним.

Найбільше акцентних варіантів спостерігаємо у *префіксально-суфіксальних* прислівників, зрештою, саме вони охоплюють найбільшу кількість похідних утворень.

Однак префіксально-суфіксальні прислівники, на відміну від префіксальних, мало коли виступають з префіксальною акцентуацією.

Декілька прислівників *упереміжку*, *безперестану*, *знаскоку*, *незабавки*, *підстрибом*, що мотивовані зв'язаними кореневими морфемами, сучасні лексикографічні джерела подають і з кореневою акцентуацією. На нашу думку, вони мали б функціонувати за аналогією до префіксальних лише з префіксальним наголосом. З варіантною акцентуацією (також без надання переваги) зареєстровано

прислівниковий дериват *ополу'но'чі*. Гадаємо, що допустимий наголос на корені зумовлений аналогією до наголошування синонімічного прислівника *опівно'чі*, а наголос на префіксі *ополу'ночі* спричинений також аналогією, але вже до мотивуючого іменника *полу'ніч*.

Цікавим є процес становлення двоякого наголошування прислівника *натще*, що мотивований семантично непрозорою кореневою морфемою і багатьма сучасними словниками засвідчений з рекомендованою суфіксальною акцентуацією, а префіксальний наголос уважається як допустимий. Більшість словників II-ої пол. XIX – початку XX ст. та діалектологічні матеріали реструють його з наголошеним префіксом: *на'ще* (*на'тще*). Як бачимо, префіксальне акцентування є давнім і зумовлене, мабуть, праслов'янським фонетичним явищем, яке пов'язане, на думку М.Булаховського, з переміщенням наголосу з початкових складів іменників рухомої парадигми на прийменники, що ними керують [1, IV, 352]. На нашу думку, назване прислівникове утворення повинно би функціонувати якщо не з префіксальним наголосом, то варіантним з наданням переваги акценту на префіксі.

На основі аналізу особливостей акцентуації префіксально-суфіксальних прислівникових дериватів можна зробити висновок, що у багатьох з них процес стабілізації наголосу ще не завершився. Наприклад: *всере'ді ні, за'мо'лodu, за'ти'шно, зве'чо'ра, зда'ле'ка, на'глу'хо, на'дво'рі, на'до'вго, ні'я'ково, попе'ре'ду, по'про'сту, споча'тку*.

В кімнаті чистій *за'тишно* і тепло (М.Рильський).

Шукає, де гніздом *зати'шно* помоститься (М.Рильський)

Причини неусталеної акцентуації різні: це й історичне відхилення у наголошуванні, вплив діалектів, відтягнення наголосу під дією аналогії, вплив інших мов, поетична традиція.

Серед прислівників згаданого типу цікавими є три прислівникові утворення, де наголос виконує семантико-диференційну функцію: *ви'гідно* “корисно” і *вигі'дно* “зручно”; *неви'гідно* “без користі” і *невигі'дно* “незручно”; *дочи'ста* “до повної чистоти” і *до'чиста* “нічого не залишаючи”.

З варіантним наголошуванням у сучасній українській мові виступають поодинокі відчислівникові прислівники: *на'дво'є, на'тро'є*. Із сучасного погляду варто надавати перевагу суфіксальному

наголошуванню, а префіксальну акцентуацію вважати допустимою.

Суфіксальні прислівникові деривати переважно функціонують з кореневою (давньою) та суфіксальною акцентуацією. Лексикографічні джерела з варіантою акцентуацією подають не так вже й багато прислівників (переважно вони мотивовані різними формами іменників та почасті прикметників): *бо́ ля че*, *ве се ло*, *ви со́ ко*, *гли бо́ ко*, *зага ло́ м*, *ра зо́ м*, *слі до́ м*, *со ло́ дко*, *тро хи́*, *хо ро́ ше*, *ши ро́ ко*.

На ґрунті української мови внаслідок розщеплення значень вихідного прислівника виникло два фонемно тотожних слова, де наголос виступає як диферент семантики – *шко́ да* і *шкода́*. У працях кінця ХІХ – початку ХХ ст. аналізований прислівник наводиться з різним наголошуванням, а в деяких джерелах, наголос виступає засобом диференціації лексичного значення: *шкода́* “жаль, даремно” і *шко́ да* “жаль”. Рекомендованим треба вважати кореневий наголос прислівника *шко́ да* в значенні “жаль” і прийнятним, як рідкісний, суфіксальний – *шко́ да* зі значенням “марно, даремно, некорисно” [6, 451].

Ніхто чомусь не пам'ята – а *шко́ да* (М.Рильський).

Шкода́, несила вже мені (М.Рильський).

Не усталився остаточно наголос і в прислівнику *ба́ йду́ же*: *байду́ же* – архаїчний, *ба́ йду́ же* – допустимий і *байду́ же* – рекомендований. Сучасні словники послідовно фіксують *байду́ же* і *ба́ йду́ же*. У поетичному вжитку ХІХ – ХХ ст. розглядуваний прислівник здебільшого виступає з наголосом на другому складі:

...недоля жартує

Над старою головою, а йому *байду́ же*.

Сяде собі, заспіває “Ой не шуми, лу́ же” (Т.Шевченко).

Деякі сучасні лексикографічні джерела засвідчують зв'язок наголосу із семантико-граматичною диференціацією: масмо на увазі прислівник *ве рхо́ м* з акцентованим коренем – по верхній частині, у верхній частині чого-небудь, а з наголошеним суфіксом – у значенні “верхи”. У більшості адвербіальних утворень, мотивованих іменниками в орудному відмінку, первісною є коренева акцентуація. Правда, прислівнику *ве рхо́ м* притаманне більш давніше суфіксальне наголошування [6, 463].

Як бачимо, значна частина прислівників у процесі історичного розвитку зазнала акцентуаційних змін, що сприяло, з одного боку, становленню прислівникової акцентної системи, для якої фактор аналогії відіграв вирішальну роль, з іншого – спричинило наголосову варіантність. Хоча прислівники, становлячи наймолодший і невідмінюваний лексико-граматичний розряд, і позбавлені акцентної строкатості, проте тривала адвербіалізація супроводжувалась значними акцентуаційними ваганнями, що видно з численних прислівникових акцентних варіантів. Це зумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками і ще раз переконливо засвідчує динаміку становлення акцентуаційних норм. Принагідно зауважимо, що спроби штучної уніфікації або, навпаки, їх надмірне консервування у деяких сучасних лексикографічних джерелах все-таки є недоцільними. Традиційні і нові варіанти мають вільно конкурувати у живій мовленнєвій практиці. Заперечити (відкинути) або утвердити (схвалити) той чи інший варіант може лише безпосередній слововжиток, який і виступає основним критерієм нормативності у акцентуації.

Вирішення конкретної проблеми в парадигматичній площині *норма – акцентна варіантність – кодифікація* накреслює перспективи подальших лінгвостилістичних студій.

1. Булаховський Л. Вибрані праці: У 5-и т. – К.: Наук. думка, 1975 – 1980.
2. Веселовська З. Наголос у східно-слов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.). – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1970. – 163 с.
3. Винницький В. Семантична диференціація прислівників за допомогою наголосу // Українська мова і література в школі. – К. – 1979. – №12. – С.34 – 43.
4. Винницький В. За вжди – завжди // Культура слова. – К. – 1980. – Вип.19. – С. 84 – 87.
5. Винницький В. Відповіді читачам: Ра́ зом чи разо́ м? // Українська мова і література в школі. – 1988. – №3. – С. 68 – 69.
6. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Львів: Біблос, 2002. – 578 с.
7. Іваночко К. Акцентуація прислівників у сучасній українській літературній мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 20 с.
8. Пядинський М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 287 с.
9. Пристай Б. Акцентні варіанти іменників та прикметників у сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 23 с.
10. Русанівський В., Ермоленко С. Життя слова. – К.: Вища школа, 1978. – 190 с.

11. Скляренко В. Нариси історичної акцентології української мови. – К.: Наук. думка, 1983. – 239 с.

Константин Иваночко. Вариантная акцентуация наречий в современном украинском литературном языке. В статье рассматриваются особенности вариантной акцентуации адвербиальных дериватов в контексте становления и развития акцентуационной системы отдельных морфологических классов. Определяются основные внешние и внутренние факторы, а также пути и методы возникновения акцентных вариантов. На основании богатого фактического материала и собственных наблюдений над живой речью делаются обобщения, что акцентуационная вариантность наречий не переходит границ литературной нормы, а значительная часть вариантов кодифицирована. Акцентные адвербиальные варианты, постоянно взаимодействуя и конкурируя, все-таки существенно не нарушают стабильности системы ударения современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: ударение, акцентуация, акцентные варианты, акцентуационные процессы, норма, наречие.

Kostyantyn Ivanochko. Accentuational variation of adverbs and formation of accentual system of Ukrainian literary language. In the article the researcher investigates the peculiarities of accentuational variation of adverbial derivatives in the context of the formation and development of accentual system of some morphological classes. The author confirms main inside and outside causes and he defines their ways and methods of the beginnings of accent variants. On the base of such rich practically material and the author's own observations above living language the researcher makes conclusions that accentual variation of adverbs usually does not exceed the bounds of literary standards, and most of variants are codified. Accent adverbial variants always interact and compete. But they do not break the stability of accent system of modern Ukrainian literary language.

Keywords: stress-mark, accentuation, accent variants, accentuational processes, adverb.